

BUYUK IPAK YO'LI TARIXIY GEOGRAFIYASI

Vaxobova Baxtigul Valijon qizi¹
Boboniyozov Sardor Xolmo'min o'g'li²
Abdurahmonov To'raqul Erkin o'g'li³

¹⁻²⁻³Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7482915>

ARTICLE INFO

Received: 14th December 2022
Accepted: 23th December 2022
Online: 25th December 2022

KEY WORDS

Nefrit , furu , Nara, feruza ,
so'g'd, ipak, Samarqand .

ABSTRACT

Buyuk Ipak yo'li – insoniyat rivojlanishi tarixining, uning birlashu vga hamda madaniy qadriyatlari bilan almashishga, hayotiy fazo – yu mahsulotlarni sotish uchun bozorlarga erishishga intilishining o'ziga xos bo'lgan hodisasidir. Sharqda aytiladigan naqlga qaraganda: «O'tirgan – bo'yra, yurgan – daryo». Harakatlanish – bu hayotdir, sayohat qilish, jahongashtalik doimo taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan edi.

Insoniyat tarixida eng ulkan bo'lgan ushbu qit'alararo savdo yo'li Yevropa va Osiyoni bir-biriga bog'lab, o'tmishda antik Rim davlatidan to Yaponiyaning qadimgi poytaxti Nara shahrigacha cho'zilgan edi. Albatta, sharq va G'arb o'rtasidagi savdo o'tmish qa'riga cho'kkan qadim -qadim zamonlardan beri olib borilar edi, lekin bu kelgusida bunyod etilgan Buyuk yo'lning aloxidagi qismlari edi. Savdo aloqala ri hosil bo'lishiga Markaziy Osiyo tog'larida yarim qimmatbaho toshlar – Sharqda nihoyatda qadrlangan lazurit, nefrit, aqiq, feruzalar qazib chiqariladigan konlarni topib, qazib olish ko'p jihatdan ko'maklashgan. Masalan, Markaziy Osiyodan Eronga, Mesopotamiyaga va hatto Misrga lazurit toshi yetkazib beriladigan «lazurit yo'li» mavjud edi. U bilan bir paytda «nefrit yo'li» ham tarkib topgan, bu yo'l Xotan va Yorkent tumanlarini Shimoliy Xitoy mintaqalari bilan bog'lar edi. Bundan tashqari, Old Osiyo mamlaka tlariga So'g'diyona va Baqtriya davlatlaridan aqiq toshlari olib ketilar edi, Xorazmdan esa feruza keltirilgan. Bu yo'nalishlarning barchasi oxir - oqibat Buyuk Ipak yo'liga kirib mujassamlashgan.¹

Markaziy Osiyodan G'arbgga va Janubga o'tkazilgan karvon yo'llarini hamda Xitoydan Sharqiy Turkistonga olib boradigan yo'llarni o'zaro bog'lab bergan buyuk yo'lning haqiqiy boshlanishini tarixchilar eramizdan avvalgi ikkinchi asrning o'rtalarida, deb hisoblaydilar, o'sha davrda xitoyliklar uchun ilk bora G'arb o'lkalari – Markaziy Osiyo davlatlari kashf etilgan edi. Shuni aytib o'tish lozimki, bu yo'l hech qachon yagona bir yo'l bo'lmasdan, balki azim bir daraxtning sadasiga o'xshash tarzda shoxlanib ketgan turli-tuman yo'nalishlarni o'z ichiga olgan edi . Masalan, Osiyoni sharqdan g'arbgga qarab kesib o'tuvchi asosiy yo'llardan biri qadimiy Xitoyning poytaxti Chanan shahrida boshlanib, uning shimoli -g'arbiy chegaralarigacha Gobi sahrosining cheti bo'ylab ketgan, keyin sharqiy Turkiston orqali o'tgan. Tyan-Shan tizmasi dovonidan oshib o'tgan karvonlarinng bir qismi Farg'ona vodiysi va

Toshkent vohasi orqali So'g'diyonaning poytaxti Samarqandga, Buxoroga, Xorazmga olib borgan, keyin esa Kaspiy dengizi qirg'oqlariga yetib kelar edi. Karvonlarning bir qismi Samarqanddan chiqib, Baqtriyaga borar va Qashqadaryo vodiysi dan o'tib Termiz shahriga kelar edi, u yerdan Amudaryodan kechib o'tib, Janubga, Baqtralar va Hindistonga qarab ketar edi.²

Yo'lning yana bir yo'nalishi Tarim shahridan chi qib, TaklaMakon sahrosini janub tarafidan aylanib o'tib, Xotan va Yorkent shaharlari orqali Baqtraga (shimoliy Afg'oniston) va Marvga kelar edi, bu yerdan karvonlar Eron, Suriya davlatlari orqali o'tib, O'rta Yer dengizi bo'yiga yetib kelar edi, mahsulotlarning bir qismi dengiz yo'li bilan Rim va Yunonistonga kelib tushar edi. Nomidan ham ma'lum bo'lishicha, karvon yo'llaridagi savdoning asosiy buyumi butun jahonda juda qimmatbaho bo'lgan ipak mahsulotlari edi. Masalan, o'rta asrlarning dastlabki davrida ipak eng qadrli hisob -kitob birligi bo'lib, hatto tillani muomaladan siqib chiqaradigan darajagacha chiqar edi. Masalan, So'g'diyonada bir otning narxi o'nta ipak kiyimliklariga tenglashtirilgan. Ipak bilan bajarilgan ishlar evaziga, navkarlarni yollash uchun to'lov qilinardi, ipak bilan hatto sodir etilgan jinoyat evaziga xun to'lash mumkin edi. Ushbu karvon yo'llarini birinchi bo'lib venetsiyalik savdogar Marko Polo «ipak yo'li» deb nomlagan edi, u yevropaliklardan birinchi bo'lib Xitoy imperiyasining chegaralariga yetgan. «Buyuk Ipak yo'li» atamasini esa nemis tadqiqotchisi Ferdinand Rixtgofer 1877 yilda o'zining «Xitoy» nomli fundamental asarida ilk bora ilmiy tarzda kiritgan.³

Ipak qit'alararo yo'l orqali tashib o'tiladigan asosiy mol bo'lsa ham, lekin yagona emas edi. Markaziy Osiyodan Xitoyda juda qadrlanadigan otlar, tuyalar, harbiy anjomlar va qurol - yarog'lar, oltin va kumush, yarim qimmatbaho toshlar va shisha buyumlar, teri va jun - mo'ynalar, gilamlar-u ipgazlama matolar, zar tikilgan matolar, o'ziga xos antiqa mevalar - tarvuzlar, qovunlar va shaftolilar, yirik dumbali qo'ylar va ovchi itlar, qoplonlar va arslonlar olib chiqib sotilar edi. Xitoydan karvonlar chinni va metall idishlarni, laklangan buyumlar va pardoz -upalarni, choy va guruchni olib kelishardi. Savdogarlarning yo'l to'rovlarida turli - ituman noyob buyumlar, fil qoziq tishlari, karkidon shoxlari, toshbaqa toshlari, ziravorlar va ko'pgina boshqa xil mollar topilar edi. Buyuk ipak yo'li orqali nafaqat savdo karvonlari, balki xalqlarning erishgan madaniy yutuqlari, ma'naviy qadriyatlar, diniy g'oyalari ham jahonga tarqalib borardi. Buddizm Kushan davlatidagi boshqa dinlar bilan birga hukm surgan bo'lib, bu yerdan to Xitoygacha tarqalgan. Eramizning birinchi asrlarida Kichik Osiyodan bu yerga xristianlik dini kelib yetgan. Arab xalifaligining qattiqqo'l harbiy navkarlari VII asrda islom ta'limotini olib kelganlar. Savdogarlar va targ'ibotchilarning o'tkazgan yo'llari bo'ylab mo'g'ula sahrolaridan Yevropa tekisliklarigacha Chingisxon sahroyi bosqinchilari quyundek o'tgan. Buyuk Ipak yo'lining qoq yuragi bo'lgan Samarqand shahridan o'rta asrlardagi Sharqning buyuk sarkardasi Temur o'z yurishlarini boshlab, zafar quchar edi.⁴

Bundan tashqari, karvon yo'llaridan asrlar bo'yi allomalardir, tadqiqotchilar ham sayohat qilardi edi. Xitoy ruhoniysi Syuan Tszyan va venetsiyalik savdogar Marko Polo, arab sayohatchisi - savdogar Ahmad ibn Fadlan va bavariyalik sarkor Shiltberger, vengriyalik tadqiqotchi Arminiy Vamberi hamda shvetsiyalik geograf Sven Xedin, rus olimi Aleksey Fedchenko va frantsiyalik jurnalist ayoli Ella Mayyar, amerikalik geolog olim Rafael Pampelli va frantsiyalik sayohatchi Jozef Martenlarning yo'lda qayd etgan yozuvlari va ilmiy asarlaridan biz Buyuk Ipak yo'li bo'ylab yotgan mamlakatlardayashagan xalqlarning tarixini, ularning urf -odatlarini va

an'analari bilib oldik. Sharq va G'arbni o'zaro bog'lagan bu beqiyos buyuk yo'lni bunyod etgan xalqlarning tirik bir xotirasi qadimiy O'zbekiston shaharlari Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termiz, Toshkent shaharlari bo'lib, ularning me'morchilik yodgorliklari Buyuk Ipak yo'lining ko'p asrlik tarixini o'zida mujassam etadi.⁵

Jonajon ona-vatanimiz – O'zbekistonda istiqloqlarning hayotbaxsh shabbodasi esmoqda. Istiqloq tufayli milliy qadriyatlarimiz tiklanib, urf odatlarimiz hayotga tadbiiq etilmoqda. Ollolhga beadad shukurlar bo'lsinki, yashab o'tgan ulug' allomalarimizning hayotlari, ularning asarlari chuqur o'rganilmoqda. Shunday mo'tabar olimlarimizdan mashhurlari Shayhul -islom Burhonuddin Marg'inoniydirlar. Moziydan so' zlamog odatimizdir, Tarixni o' rrganmoq xayrli bo' lur. Insoniy fazilat – azaliy udum, Avlodni avlodga bog' lagay muqum. Mashvarat yeg'ildi, savobi mo'ldur, Ustozlar ruhini etajkmiz shod. Hazrat Burhonuddun Marg'inoniydur, Sohibi Hidoya dilaga bo'lsin yor. Islom dunyosiga mashhur va ma'lum mutafakkir olim, ulug' olim Shahul ul-Islom Burhoniddin Marg'iloniyning asl ismi Ali Abul Hasan ibn Abduljalil al-Marg'iloniy al-Farg'oniy hazratlaridurlar. Ma'lumoylarga ko'ra BuBurhoniddin Marg'iloniy XII asrning 551 hijriy sanasida 12 rajab oyida ya'ni 1133 yilda Roshidan qishlog'ida tavallud topgan. Biz ushbu maqolani yozishga kirishishdan oldin tariximizni chuqur o'rganish, olimlar, din arboblari bilan suhbatlar o'tkazishga sayi - harakatlar qildik. Bu borada bizga Toshkent huquqshunoslik oligohi olimlari yosh, kelajagi porloq tadqiqotchilari har tomonlama ko'maklarini ayamaydilar. Zero, bu oligohda ulug' bobo kalomimiz asrlari chuqur o'rganilib, 12 ta mavzuda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.⁵

Yosh olim Abrorjon Berdiyevning ma'lumot nomasida shunday mazmun bor; Shayh Al-Lahnaviy o'zining mashhur asarlaridan birida quydagi fikrlarni bayon etgan; Al-Marg'inoniy mashhur Fiqh, muhandis mufassir ilmu fanning turli sohalari bo'yicha yirik olim va shu bilan birga shoir, adib hamda mukarram axloq sohibi edi. Oila a'zolari ham ilmu fan bilan shug'ullanib mashhur bo'lganlar. Ul mukarram zodning farzandlar Jaloliddin va Abduljalil o'z padari buzrukvorlat ishlarini davom ettirganlar. Nabiralaridan Islomiddin Ibn Abdumalik ilmidagi zo'r salohiyati bilan Sohibqiron Amir Temur iltifotiga sazovor bo'lgan. Mirzo Ulug'bekka sadoqat bilan hizmat qilib, Shayhul Islom nomiga musharraf bo'lgan. Yana bir mambada aytilishicha, mashhur tarixchi Alavuddun ota Malik Juvayniy o'zining "Taixi -jahon quyoshi" (Jahongir Chingizxon tarixi) asarida marg'ilonlik vazir Bahouddin Marg'inoniy Farg'ona Shayhul Islomning o'g'li bo'lib, ona tomonidan Qoraxoniylarga borib taqaladi. Bahouddin Marg 'inoniy avlodlari Farg'onadan yuksak e'tiborli kishilardan bo'lganlar. Bahouddin mashhur islom fiqhralaridan bir " Fidoya Fil – Furu" (shariat sohalariga qo'llanma) asari muallifi Shayh Xo'ja Burhoniddin Marg'inoniy avlodi bo'lsa ajab emas. Chunki Xo'ja Burhoniddin Marg'inoniy avlodlariga har bir hukumdor saroyida juda katta hurmat va e'tibor bilan qaralgan edi. Shuning uchun ham ular bilan qarindosh va hamkor bo'lishni saltanat sohiblari o'zlari uchun sharaf deb bilaganlar. Ysun Munke ham shularni nazarda tutib. Bahouddin Marg'inoniy vazirlik mansabiga tayinlangan bo'lishi ehtimoldan holi emas.⁶

Amir Temur vafoti bilan vorislar o'rtasida toju-taxt talashuviboshlandi. Oqibatda Xurosonda SHohrux Mirzo; Balx, G'azni. Qandahorda Pirmuhammad; G'arbiy Eron va Ozarbayjonda Mironshohning o'g'illari Umar Mirzo bilan Abubakr Mirzolar hokimi bulib mutlaq bo'lib oladilar. «Buyuk ipak yo'li»ning shimoliy yo'nalishida joylashgan viloyatlar Turkiston, Sabron, O'tror, Sayram Amir Berdibekning tasarrufida qoladi. O'ratepa bilan Farg'onani Amir

Xudoydod egallab oladi, Xorazmni esa Oltin O'rdaning nufuzi amirlaridan Idiku O'zbek bosib oladi. SHunday qilib, muhim savdo yo'lida joylashgan deyarli barcha hududlarda hukmdorlar o'z tartiblarini o'rnatishga kirishdilar. Amir Temur avlodari o'rtasidagi hokimiyat uchun qattiq kurash naqd besh yilga cho'ziladi va, shubhasiz, mamlakat aholisining iqtisodiy ahvoliga keskin ta'sir etib, xalqning jiddiy noroziligiga sabab bo'lgan edi. Temuriyzodalar oliy hokimiyat uchun, noiblar o'z viloyatlarida mustaqil bo'lib olish uchun kurashdilar. SHoxruh boshlagan harakat mamlakat fuqarosining ko'pgina tabaqalari tomonidan quvvatlanadi. SHu boisdan, Hoxruh Temur hukmronligi o'rnatilgan viloyatlarni o'z qo'l ostiga olishga hamda mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga muttasil harakat qiladi. SHoxruhning o'limi temuriylar o'rtasida o'zaro urushlarni yana avj oldirib yuboradi. Uning o'g'li Ulug'bek hukmronlik qilgan davrni ham siesiy beqarorlik, taxt uchun kurashlar bilan ta'riflash mumkin. Temuriyzodalar o'zaro kurash bilan band bo'lib, «Ipak yo'li»ga e'tibor bermay qo'ydilar. Masalan, Abdulatif ham «Buyuk ipak yo'li»dan boj olishni to'xtatdi, garchi Ulug'bek bunga katta e'tibor bergan edi. Natijada «Buyuk ipak yo'li»da karvonlar yurishi kamaydi, chunki ularning havfsizligini ta'minlaydigan kuchlar barham topdi. XV asrning oxiri – XVI asrning boshlarida Movarounnahr hududi bir necha mustaqil mulklarga bo'linib ketdi. Ular iqtisodiy jihatdan bir-birlarib bilan mustahkam bog'liq edilar, lekin ayrim viloyatlarning hokimlari.⁷

Xalqlarning madaniyatlari va urf-odatlari bir-biriga yaqinlashib, o'zaro munosabatlarning har taraflama yaxshilanishida «Buyuk ipak yo'li»ning ahamiyati benihoyat katta bo'ldi. «Ipak yo'li» Markaziy Osie xalqlari iqtisodi, madaniy va siesiy hayotida juda katta rol o'ynadi. U tufayli Markaziy Osie xalqlari G'arb va SHarq dunyosi va ularning xo'jalik ixtirolaridan bahramand bo'ldi. «Ipak yo'li»da Markaziy Osiyo SHarq va G'arb o'rtasida vositachilik rolini o'ynadi. Natijada, Markaziy Osiya migrasiya jarayoni kuchayib, turkiy etnik unsurlarning katta-katta guruhlari paydo bo'ldi. Milodiy era boshlariga kelib, ipakchilik SHu viloyatiga ham yoyildi. III asrdan boshlab, ipakchilik markazi shimoliy g'arbgacha SHarqiy Turkistonga ko'chdi. Undan Farg'ona vodiysi, Sug'd, Eron va Vizantiyaga yoyildi. IX-X asrlarda Somoniylar, XI-XII asrlarda Qoraxoniylar va Saljuqiylar, XIII asrdan mug'ul imperiyasi va, nihoyat, XIV asrning 70-chi yillarida Temur davlati nazoratida bo'ldi. Ko'p tarmoqli «Ipak yo'li» savdosida Sug'd savdogarlarining o'rni katta bo'ldi. Milodiy eradan boshlab, IX asrgacha esa sug'd tili ipak yo'llari doirasida jahon savdo tili darajasigacha ko'tarildi. «Ipak yo'li» savdosida sug'dlardan tashqari parfiyaliklar, Eron sosoniylari, turklar, kushonlar, xotanlar, uyg'urlar, tibetliklar, baktriyaliklar ham katta rol o'ynaganlar. Ularning barchasi bu tarixiy jarayonning ijodkorlari sifatida iz qoldirganlar.⁸

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent: "Sharq" 1998
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.,
3. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. T. "O'zbekiston". 2011.
4. Asqarov A. O'zbekiston tarixi. T., "O'qituvchi". 1994.
5. Og'Abek Bahridin Ogli Mamayusupov, & Quvonchbek Dilmurod O'G'Li Bozorov (2022). BUYUK IPAK YO'LI-MULOQOT VA HAMKORLIK YO'LI. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (1), 115-122. doi: 10.24412/2181-2454-2022-1-115-122
6. Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (1), 115-122. doi: 10.24412/2181-2454-2022-1-115-122
7. Dilmurod o'g'li, B. Q. (2021). A NEW STAGE IN DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN

UZBEKISTAN AND TAJIKISTAN. Eurasian Journal of Academic Research, 1(6), 64-66.

8. Panjiyev, J. T. O. G. L., Bozorov, Q. D. O. G. L., & Xolboyev, J. L. O. G. L. (2022). Artificial irrigation system during the reign of Amir Temur and the Temurids. Science and Education, 3(1), 154-156.

9. Nazirov, B. (2020). "IMOMUL HUDA – HIDOYATGA BOSHLOVCHI IMOM. Wydawnictwo Naukowe "iScience".

10. Nazirov, B. (2022). Aburazzoq Samarqandiyning "Matlai sadayn va majma ul bahrayn" asarida tarixiy shaxslar talqini. "Lesson press" Nashriyoti.

11. Nazirov, B. (2022). Temuriy hukmdorlar: Mirzo Shoxrux va Mirzo Ulug'bek. Risola. "Lesson press" Nashriyoti.

12. Xolto'rayevich, M. A. (2022). The Last Period in the Resistance Movement in Surkhandarya and the Repression of the National Forces. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(12), 17-20.

13. Менглибоев, А. Х. (2021). Сурхондарё округида миллий кучларнинг қатағон қилиниши. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(11).

14. Ibragimovna, K. N., & Dilmurod o'g'li, B. Q. (2022). Karakalpak Baxshi and the Art of Music. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(5), 89-92.

15. Nazirov, B. (2022). O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. TAFAKKUR AVLODI